

Ніна Рогатинська,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного
університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0617-6114>

Олена Білосевич,

студентка юридичного факультету
Західноукраїнського національного
університету

СУЇЦИД СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті оцінюється таке негативне явище, як суїцид серед неповнолітніх, його масштаби в Україні та причини суїциду. Узагальнено чинники, що призводять до суїциду неповнолітніми. З'ясовано, що наслідки такого суїциду виявляються у вигляді соціальних та економічних втрат на різних рівнях.

Досліджено питання причин і мотивів суїцидальної поведінки серед неповнолітніх. Зазначено, що проблема суїциду є складною та актуальною сучасною соціально-педагогічною проблемою, а питання підліткового суїциду набуває особливого значення. Аналіз причин і мотивів суїциду серед неповнолітніх є складним завданням, особливо в контексті підліткового віку. Адже в конфліктних ситуаціях між неповнолітніми не спрацьовує емоційно незріла психологія та егоцентричні виви, не працюють такі антисуїцидальні мотиви, як духовні цінності, віра, співчуття та любов.

Вказано на необхідність розробки конкретних методів профілактики суїциду серед неповнолітніх в Україні. Наголошено на необхідності розробки системи індикаторів для оцінювання явища суїциду, зокрема дитячого, факторів, що сприяють його поширенню та наслідків суїцидальної поведінки неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітній, суїцид, мотиви суїцидальної поведінки, фактори здійснення суїциду, підлітковий суїцид, психологічний вплив.

Rohatynska N., Bilosevych O.

Suicide among minors

The article assesses such a negative phenomenon as suicide among minors, its scale in Ukraine and the causes of suicide. Factors leading to juvenile suicide are summarized. It was found that the consequences of suicide by minors are manifested in the form of social and economic losses at various levels.

The study is devoted to the question of the causes and motives of suicidal behavior among minors. The author notes that the problem of suicide is a complex and relevant modern socio-pedagogical problem, and the issue of adolescent suicide is gaining special importance. Analyzing the causes and motives of suicide among minors is a difficult task, especially in the context of adolescence. After all, in conflict situations between minors, emotionally immature psychology and self-centered manifestations do not work, such anti-suicidal motives as spiritual values, faith, compassion and love do not work.

The need to develop specific methods of suicide prevention among minors in Ukraine is indicated. The author emphasizes the need to develop a system of indicators to assess the phenomenon of suicide in general and child suicide in particular, factors contributing to its spread and the consequences of suicidal behavior of minors.

Keywords: minor, suicide, motives of suicidal behavior, factors of suicide, adolescent suicide, psychological influence.

Постановка проблеми. Однією з найгостріших проблем сучасності є проблема самогубств, особливо серед підлітків та молоді. Аналізуючи таку форму поведінки, як суїцидальна поведінка, насамперед варто розкрити питання мотиву. Знання мотиву самогубства є ключем до розуміння цієї поведінки, а отже, передумовою для запобігання самогубствам. Складність феномена самогубства полягає в тому, що зрозуміти ситуацію людини, яка вчиняє самогубство, вкрай складно через специфічні особливості кожного випадку.

Не можна виокремити один або декілька мотивів чи причин, це постійно об'ємний комплекс причин, умов та нюансів, які призводять людину до самогубства. Аналіз причин і мотивів підліткового суїциду є особливо складним завданням. Підлітковий вік є найбільш складним і суперечливим періодом, оскільки певні особистісні особливості роблять ці роки в житті людини суїцидальним часом. Такі антисуїцидальні мотиви, як духовні цінності, віра, співчуття та любов, не спрацьовують у конфліктних ситуаціях з неповнолітніми через їхні емоційно незрілі настрої та егоцентричні вияви [5].

У сучасному світі проблема самогубств, яка набула характеру епідемії, з кожним роком стає все більш актуальною, тим більше, що проблема все ще невирішена, незважаючи на різке зростання рівня самогубств. На жаль, Україна не є винятком, навпаки, рівень самогубств у нашій країні високий, особливо серед неповнолітніх. Тому вивчення цієї соціальної проблеми є життєво важливим для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню суїцидальної поведінки серед неповнолітніх приділено багато уваги в юридичній літературі. Зокрема, її аналізовано у працях А. Г. Амбрумової, В. А. Тихоненка, Л. А. Терещенка, А. С. Бароніна, О. С. Можайкіної, Р. П. Федоренка, О. Є. Єфімова, О. Є. Новіка, В. В. Шкурка, О. В. Резнікової, Л. М. Шестопалової, В. О. Кірієнка та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити мотиви вчинення суїциду неповнолітніми та проаналізувати основні аспекти профілактики та суїцидальної поведінки серед неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу дослідження. Життя людини визнано на конституційному рівні найвищою соціальною цінністю. Держава та різні соціальні та громадські інституції організовують підтримку життя для кожного члена суспільства. Але щороку в Україні понад 7 000 людей вирішують звести рахунки з життям.

Експерти виокремили групу ризику: неповнолітні у віці 12-16 років. За даними багатьох досліджень, самогубство є другою провідною причиною смерті серед молоді (перша – дорожньо-транспортні пригоди). З огляду на зростання кількості самогубств серед молоді, ми вважаємо важливим вивчення детермінант цього негативного явища [9].

Для запобігання самогубствам необхідно розуміти, чому молоді люди опиняються перед вибором між життям і смертю і чому вони обирають останнє. Ефективно запобігати самогубствам можна, якщо проаналізувати всі характеристики суїцидальної поведінки серед неповнолітніх. Тому важливо розглядати феномен суїцидальної поведінки через призму різних факторів.

Поширеним у дослідженнях є твердження про те, що суїцид є суто психологічним явищем. Проте не всі науковці погоджуються з такою точкою зору.

Наприклад, психолог В. Бехтерев, спираючись на емпіричні дослідження, стверджував, що більшість самогубств серед неповнолітніх пов'язані з недоліками виховання, а не з психологічними проблемами [11].

Психіатр І. Сікорський переконаний, що основними причинами самогубств серед школярів є морально-етичні чинники [13].

Схожої думки дотримувався В. Федоров, який вважав, що суспільство винне в тому, що дозволяє дітям вчиняти самогубства [4].

Сьогодні це питання активно обговорюють різні експерти, представники влади, правоохоронних органів та громадськості. Однак переважно громадська думка засуджує суїцидентів, вважає, що їм вже пізно допомагати, і визнає, що вони психічно хворі і не потребують допомоги. Батьки, чиї діти вчинили самогубство (або спробу самогубства), незалежно від того, винні вони чи ні, змушені терпіти звинувачення і неоднозначну думку оточуючих. Здається, що це чужа проблема, а не їхньої дитини. Однак останніми роками сумна статистика показує, що неповнолітні самогубства відбуваються прямо на наших очах.

Отже, самогубство або суїцидальна поведінка є складною формою девіантної поведінки, спричиненої різними факторами. Самогубство – це індивідуальний акт, тобто психологічний феномен. Всі інші фактори призводять до самогубства опосередковано, через емоційні переживання, які впливають на поведінку людини.

Лише на початку 20 ст. тема дитячих самогубств почала систематично вивчатися. Водночас почали вивчати різні аспекти суїцидальної поведінки: психопатологічні, психологічні, моральні, соціальні та педагогічні.

Найбільш відома праця психолога В. Бехтерева, який стверджував, що більшість самогубств серед дітей та підлітків пов'язані не з конкретним психічним захворюванням, а з недоліками у вихованні дитини. Діти вчать на досвіді дорослих, які не завжди подають хороший приклад. На думку вченого, цей фактор має вирішальний вплив на поведінку неповнолітніх [11].

Окрім фахівців, які вивчають цю тему, відомі псевдонауковці, які створюють багато міфів про суїцидальну поведінку неповнолітніх. Саме тому Моховиков С. А. і Турсова О. В., які вивчають дитячі та підліткові самогубства, написали наукову роботу, в якій розвінчали багато поширених у суспільстві міфів про суїцид. Серед міфів, розвінчаних цими вченими, є, наприклад, про те, що у дітей-самогубців присутні психічні захворювання (насправді у більшості з них таких захворювань не було), про те, що немає ніяких попереджувальних сигналів про майбутній суїцид (насправді діти часто попереджають друзів і дорослих про своє бажання звести рахунки з життям, попереджають про це в дитячих суїцидах, але оточуючі не сприймають це всерйоз) [15, с. 260].

Під час розгляду підліткової суїцидальної поведінки можна виокремити її ознаки: такі особи злі та апатичні, що може виявлятися у вигляді саркастичних висловлювань, дратівливості, низької самооцінки, розчарування в людях, особливо в друзях, сильного бажання бути незалежним і водночас комусь належати, очікування щирого притулку від батьків і вчителів, відчуття непотрібності, порожнечі й безглуздості життя.

Неповнолітні, схильні до суїциду, характеризуються постійними нав'язливими думками і песимізмом щодо сенсу життя і смерті, і можуть супроводжуватися порушеннями сну, втратою або зниженням апетиту, втратою ваги, головним болем, нудотою і втомою. У випадку маскованої депресії молода людина виявляє дуже мало симптомів. Виняткові симптоми охоплюють агресію, швидке зниження академічної успішності, психосоматичні захворювання, зловживання тютюном, алкоголем і наркотиками, а також втечі з дому.

За соціологічними даними, 72,8% української молоді у віці 10-17 років ніколи не хотіли померти, 21,4% іноді хотіли померти і 5,8% іноді втрачали бажання жити. Таким чином, група ризику суїциду в Україні становить близько 27,2%. У більшості неповнолітні з цієї групи ризику не хочуть читати книги та захоплюються комп'ютерними іграми. У них є більше проблем із батьком (10,4 проти 2,9% відповідно), мамою (9,1 проти 3,9%), братом і сестрою (21,5 проти 12,6%) та однокласниками (9,8 проти 4,5%).

Бачення майбутнього варіюється залежно від групи, до якої належить дитина. Наприклад, у дітей з груп ризику, які ніколи не втрачали волю до життя, переважають обережність і страх – 62,7% і 56,3%; байдужість – 7,5% і 3,8%; впевненість і оптимізм – 34,1% і 26%; суперечливі та змішані почуття щодо майбутнього – 19,5% і 13,4%, відповідно. Більшість підлітків груп ризику мають низькі показники за шкалами відкритості, самоповаги, самооцінки та самосвідомості, а також високі показники за шкалами внутрішньої конфліктності та самозвинувачення. У них спостерігається велика розбіжність між їхнім ідеальним і реальним «Я», високий рівень тривожності, відчуття самотності та безглуздості [8].

Публікації з суїцидології містять опис зовнішніх чинників, які викликають у неповнолітніх почуття, що можуть перерости в суїцидальні спроби, зокрема такі фактори :

- нерозуміння з боку оточення, що призводить до образи, самотності та відчуження;
- втрата любові з боку батьків, нерозділене кохання. Основним мотиваційним фактором для неповнолітніх є бажання змусити своїх близьких відчувати провини;
- смерть одного з батьків, розлучення, втеча з сім'ї – відчай, безпорадність, образа, ревності;
- агресія як уражена гордість, образа і бажання помститися;
- хворобливі егоїстичні почуття, небажання визнати свою неправоту [1].

Зовнішні фактори, безсумнівно, мають сильний вплив на самогубства неповнолітніх, але на них також впливають особливості сприйняття. Наприклад, імпульсивні діти та підлітки не можуть критично мислити про наслідки своїх дій, тому навіть незначні ситуації можуть викликати суїцидальні думки з метою самозахисту. На розвиток суїцидальної поведінки неповнолітніх впливають як психологічні, так і соціальні фактори.

Протягом життя діти стикаються з різними складними ситуаціями, на які вони реагують по-різному, залежно від своїх психологічних особливостей. Тому оточення неповнолітнього має звертати увагу на його емоційний стан та поведінку. Це пов'язано з тим, що в більшості випадків особистість демонструє суїцидальні наміри. Вік є важливим фактором в аналізі суїцидальної поведінки. Наприклад, підлітковий вік і рання старість характеризуються підвищеною суїцидальною готовністю.

Для суїцидентів характерна низька самооцінка і висока потреба в самоактуалізації. Суїцидальні особистості чутливі та емпатичні, але мають низьку здатність до страждання, високий рівень тривоги та песимізму, самозвинувачення та вузьке (бінарне) мислення. Їм також важко докладати добровільних зусиль і вони, як правило, не намагаються вирішувати проблеми. Спроби самогубства набагато частіше трапляються у підлітків, ніж у дітей, і не всі самогубці досягають своєї мети [2, с.14].

За даними Личко А. Є. (психіатр), лише 10% підлітків насправді хочуть покінчити життя самогубством (здійснити спробу суїциду), тоді як 90% звертаються по допомогу. Серед основних причин суїцидальної поведінки серед дітей майже однаково поширені самотність, незадоволеність собою, образи та протести. Більшість самогубств серед неповнолітніх відбувається впродовж трьох місяців від початку психологічної кризи. Батьки часто звинувачують школу, а школа – сім'ю, але явище продовжує прогресувати і ситуація погіршується щороку [16].

Тому профілактичні заходи потрібно вживати спільно з дітьми, батьками та вчителями. Насамперед потрібно зосередити увагу на психологічній освіті вчителів, батьків і дітей. Цього можна досягти через створення в школах інформаційних куточків, де можна знайти методичну літературу, телефони довіри, інформацію про центри психологічної допомоги та інших фахівців. У школах потрібно організовувати психолого-педагогічні семінари, колоквиуми, тренінги із залученням фахівців для обговорення таких тем, як емоційні розлади у дітей та підлітків, фактори, що впливають на суїцидальну поведінку серед неповнолітніх, особистісні цінності.

У навчально-виховному процесі потрібно вивчати психологічний клімат в учнівському колективі. Важливим аспектом просвітницької діяльності має бути двостороннє консультування педагогів та батьків дітей, схильних до суїциду. Студенти також повинні провести серію бесід про особисті цінності та сенс життя, невпевненість у собі та молодіжні ініціативи.

Другий акцент має бути зроблений на створенні позитивного психологічного клімату в навчальних закладах і вдома: залучення учнів до громадської діяльності, заходів (спортивних змагань, гуртків) та культурних подій, які сприяють формуванню позитивних емоцій у неповнолітніх. Ця діяльність здійснюється шляхом проведення консультативної роботи з учнями, їхніми батьками та вчителями. Також необхідно постійно проводити моніторинг ознак, тенденцій та ризиків суїцидальної поведінки на всіх етапах діяльності педагогічного колективу з метою систематичного відстеження та врахування динаміки особистісних та поведінкових змін в учнів [17].

Варто додати, що значна частина самогубств неповнолітніх відбувається під впливом соціальних мереж. Основною метою злочинної діяльності організаторів «груп смерті» у соціальних мережах – отримання прибутку через продаж відеозаписів самогубств неповнолітніх. Через вікові психологічні особливості та відсутність критичного мислення підлітки ще не здатні формувати власні цінності.

Факторами, що впливають на формування світогляду підлітка, є мультфільми, кінофільми, проза та поезія, музика та музичні кліпи, комп'ютерні ігри та соціальні мережі, до яких зараз є необмежений доступ через Інтернет, що є основним джерелом інформації для молодого покоління.

Психологічні дослідження показують, що діти та підлітки, які зростають у благополучних сім'ях, насамперед потрапляють у групу ризику, оскільки вони не готові до складних життєвих ситуацій. Водночас у дітей, які з дитинства зростають у неблагополучному середовищі, формуються риси особистості, які дозволяють їм краще протистояти складним ситуаціям [10].

Дослідження також показали, що найбільш поширеними причинами, які призводять до суїцидальної поведінки серед дітей та підлітків, є:

- почуття болю або самотності;
- втрата батьківської любові, ревності;
- переживання, пов'язані зі смертю батьків, розлученням батьків;
- страх сорому, висміювання, приниження;
- страх бути покараним;
- нерозділене кохання; вагітність;
- почуття помсти, шантажу;
- бажання уваги, співчуття, жалості;
- наслідування поведінки друзів, книжкових чи кіногероїв;
- Інтернет-залежність;
- алкоголізм, наркоманія, токсикоманія;
- хвороби, від яких немає ліків;
- депресія - надмірно критичне ставлення до себе;
- ситуації, коли очікуваний успіх не призводить до реальних результатів [7].

Серед багатьох причин, які прямо чи опосередковано сприяють зростанню рівня самогубств в Україні, однією з головних є інертність суспільства та держави у боротьбі з цією проблемою. З огляду на те, що самогубство є глобальною соціальною проблемою, профілактика суїцидальної поведінки серед не-

повнолітніх необхідна як частина міжнародного плану дій щодо запобігання самогубствам серед дітей та підлітків.

Багато фахівців у галузі охорони здоров'я вважають, що країни повинні створити довгострокові програми профілактики самогубств, що фінансуються національними урядами. За даними ВООЗ, такі програми наразі мають лише 28 країн. Фінляндія є успішним прикладом такої ініціативи. Фінляндія була однією з перших країн, яка розробила національну програму профілактики. Як результат, за 10 років рівень самогубств у країні знизився на 30% [14].

Сімейне середовище відіграє важливу роль у розвитку дітей та формуванні їхніх особистісних цінностей. Психолого-педагогічний клімат, що панує в сім'ї, впливає на кожного її члена, особливо на дітей. Ставлення дітей до реалій життя значною мірою визначається сімейними стосунками. Останні дослідження показують, що стосунки між батьками і дітьми стають все більш напруженими, їм бракує широти й тепла.

Саме сім'ї випускають своїх дітей у суспільство. Сприймаючи і переробляючи інформацію, діти формують власні погляди, кругозір і ставлення до світу. Стосунки в сім'ї та ставлення батьків до своїх дітей можуть сформувати позитивний погляд на світ і сформувати підлітка в цьому світі. Ті самі чинники, але з іншим психологічним наповненням, можуть мати трагічні наслідки [6].

Тому, щоб запобігти суїциду серед дітей та підлітків, батькам і педагогам слід:

- намагатися розвивати у дітей впевненість у собі в реальному світі;
- розвивати комунікативні навички, пам'ять та увагу, вміння порівнювати факти, знаходити зв'язки та відмінності між ними;
- розвивати моральний вимір дитини та вчити відповідальності на власному прикладі;
- чітко розмежовувати реальне та віртуальне життя;
- збільшити час, проведений з близькими та хобі [12].

Висновки. У дослідженні описані мотиви самогубств молоді та проаналізовані основні аспекти соціально-педагогічної профілактики та корекції суїцидальної поведінки молоді. Щоб зменшити кількість самогубств, вчинених неповнолітніми, необхідно проводити кваліфіковану профілактичну роботу. Профілактичні заходи можна поділити на два рівні: первинна та вторинна профілактика.

Первинна профілактика спрямована на попередження проблем. Основне завдання – не допустити виникнення проблем. Дозвілля – найважливіший елемент. Вторинна профілактика підтверджує наявність проблеми у людини і виявляє її на ранній стадії, до того, як проблема стане більш серйозною. Основним завданням є зменшення тривалості та інтенсивності проблеми. Для запобігання суїциду школам рекомендуються заходи, що охоплюють обидва типи профілактики.

Таким чином, батьки та педагоги є головними дійовими особами у запобіганні суїциду неповнолітніх, а розвиток моральних і духовних цінностей, особливо у дітей, – найважливіше завдання суспільства. Адже, як зазначає В. М. Бехтерев, «більшість дитячих самогубств спричинені не душевними хворобами, а відсутністю морального виховання» [18, с. 85].

Список використаних джерел

1. Бабій М. Суїцидальні наміри у неповнолітніх як результат депресивних станів. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. URL: <http://social-science.com.ua/article/1067> (дата звернення: 01.10.2023)
2. Веприцький Р. С., Гладкова Є. О. Групи смерті: що це таке і як уберегти дитину: наук.-мет. рек. Харків : ХНУВС, 2017. 14 с.
3. Димитрова Л. М., Кіхтан Г. О. Причини та соціальні фактори суїцидальної поведінки підлітків. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2012. Вип. 2(14). С. 72–77.*
4. Доведення до самогубства: правовий аспект / Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Полтавській області. URL: <http://poltava.legalaid.gov.ua/ua/pres-tsentr/novyny/dovedennia-do-samohubstvapravovyi-aspekt> (дата звернення: 02.10.2023).
5. Крилова Л. Батькам про підлітковий суїцид (Абсолютно всі підлітки входять до групи ризику щодо спроб самогубства). URL: <http://racurs.ua/ua/1233-pro-pidlitkovyyu-suyicyd> (дата звернення: 30.09.2023).
6. Кутова Т. В. Причини підліткових суїцидів. 2014. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN27/14.pdf> (дата звернення: 02.10.2023).
7. Мрачник Д. Дитячі самогубства не пов'язані з «групами смерті» у соцмережах – Нацполіція. URL: <https://hromadske.ua/posts/dytiachi-samohubstva-ne-poviazani-z-hrupamy-smerti-u-sotsmerezkhkh-natapolitsiia> (дата звернення: 01.10.2023).

8. Ортинська Н. В. Деструктивний вплив Інтернету на неповнолітнього. URL: <http://aphd.ua/publication-213> (дата звернення: 02.10.2023).
9. Павленко С. Тактика запобігання доведенню неповнолітніх до самогубств через соціальні мережі (інтернет-спільноти): сучасні вітчизняні реалії та зарубіжний досвід. 2018. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/11/42.pdf> (дата звернення: 27.09.2023).
10. Попередження суїцидальних проявів в підлітковому середовищі. URL: <https://sites.google.com/site/krivoourogkzsh48/poperedzennasuiicidalnih-proaviv-v-pidlitkovomu-seredovisi> (дата звернення: 02.10.2023).
11. Савчук Т. Життя дітей в цифровому світі: користь та небезпека (звіт ЮНІСЕФ). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28910108.html> (дата звернення: 02.10.2023).
12. Сисоєва В. П., Осадченко І. В. Детермінація суїцидальної поведінки неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2022. 1 (62). URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/57823/1/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%204.pdf> (дата звернення: 01.10.2023).
13. Суїцид як суспільне лихо. Методи запобігання. URL: <https://works.doklad.ru/view/oR495FICIIA.html> (дата звернення: 30.09.2023).
14. Федина М. Коли земля летить з-під ніг. Психолог про підлітковий суїцид. URL: http://tvoemisto.tv/exclusive/velyka_pomylka_batkiv_ne_govoryty_pro_bil_utraty_psyholog_pro_pidlitkovyy_suitsyid_78763.html (дата звернення: 02.10.2023).
15. Федоренко Р. П. Психологія суїциду : навч. посіб. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 260 с.
16. Федченко Р. В. Інтернет – загроза життю. Як уберегти підлітка від страшної помилки. URL: <http://konf.koipro.kr.ua/blogs/index.php/blog14/title-542> (дата звернення: 02.10.2023).
17. Шевчук Л. Т., Федоришина Л. М. Дитячий суїцид в Україні: фактори і соціально-економічні наслідки. 2017. URL: <file:///C:/Users/%D0%95%D0%B4%D0%B8%D0%BA/Downloads/22-Article%20Text-41-1-10-20180721.pdf> (дата звернення: 02.10.2023)
18. Лебедев Д. В., Назаров О. О., Тімченко О. В., Христенко В. Є., Шевченко І. О. Психологія суїцидальної поведінки : посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків, 2007. 129 с.

References

1. Babii, M. (2013). Suitsydalni namiry u nepovnolitnikh yak rezultat depresyvykh staniv [Suicidal intentions in minors as a result of depression]. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal «Osvita rehionu» – Ukrainian scientific journal «Education of the Region»*, 2, 222-225. Retrieved from <http://social-science.com.ua/article/1067> [in Ukrainian]
2. Veprytskyi, R. S. & Hladkova, Ye. O. (2017). *Hrupy smerti: shcho tse take i yak uberehty dytnu: naukovometodychni rekomendatsii [Death groups: what they are and how to protect a child: scientific and methodological recommendations]*. Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian]
3. Dymytrova, L. M. & Kikhtan, H. O. (2012). Prychyny ta sotsialni faktory suitsyidalnoi povedinky pidlitkiv [Causes and social factors of adolescent suicidal behaviour]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. – Bulletin of NTUU «KPI». Political science. Sociology. Law*, 2(14), 72-77 [in Ukrainian]
4. *Dovedennia do samohubstva: pravovyi aspekt [Driving to suicide: legal aspect]* / Rehionalnyi tsentr z nadannia bezoplatnoi vtorynnoi pravovoi dopomohy u Poltavskii oblasti [Regional centre of free secondary legal aid in Poltava region]. Retrieved from <http://poltava.legalaid.gov.ua/ua/pres-tsentrvovyny/dovedennia-do-samohubstvapravovyi-aspekt> [in Ukrainian]
5. Krylova L. (2016). *Batkam pro pidlitkovyi suitsyid (Absoliutno vsi pidlitky vkhodiat do hrupy ryzyku shchodo sprob samohubstva) [To parents about adolescent suicide (Absolutely all adolescents are at risk of suicide attempts)]*. Retrieved from <http://racurs.ua/ua/1233-pro-pidlitkovyy-suyicyd> [in Ukrainian]
6. Kutova T. V. (2014). Prychyny pidlitkovykh suitsydiv [Causes of teenage suicide]. *Naukovyi visnyk Donbasu – Scientific Bulletin of Donbas*, 3, Retrieved from <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN27/14.pdf> [in Ukrainian]
7. Mrachnyk D. *Dytiachi samohubstva ne poviazani z «hrupamy smerti» u sotsmerezkhakh – Natpolitsiia [Children's suicides are not connected with “death groups” in social networks – National Police]*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/dytiachi-samohubstva-ne-poviazani-z-hrupamy-smerti-u-sotsmerezkhakh-natpolitsiia> [in Ukrainian]

8. Ortynska N. V. *Destruktyvnyi vplyv Internetu na nepovnlitnoho [Destructive influence of the Internet on minors]*. Retrieved from <http://aphd.ua/publication-213> [in Ukrainian]
9. Pavlenko S. (2018). *Taktyka zapobihannia dovedenniu nepovnlitnykh do samohubstv cherez sotsialni merezhi (internet-spilnoty): suchasni vitchyzniani realii ta zarubizhnyi dosvid [Tactics for Preventing Minors from Committing Suicide through Social Networks (Internet Communities): Current Domestic Realities and Foreign Experience]*. *Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, business and law*, 11, 217-225. Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/11/42.pdf> [in Ukrainian]
10. *Poperedzhennia suitsydalnykh proiaviv v pidlitkovomu seredovyschi [Prevention of suicidal behaviour in adolescents]*. Retrieved from <https://sites.google.com/site/krivoyrogkzsh48/poperedzennasuieidalnih-proaviv-v-pidlitkovomu-seredovisi> [in Ukrainian]
11. Savchuk, T. *Zhyttia ditei v tsyfrovomu sviti: koryst ta nebezpeka (zvit YuNISEF) [Children's lives in the digital world: benefits and dangers (UNICEF report)]*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28910108.html> [in Ukrainian]
12. Sysoieva, V. P. & Osadchenko I.V. (2022). *Determinatsiia suitsydalnoi povedinky nepovnlitnykh [Determination of suicidal behaviour of minors]*. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 1 (62), 186-190. Retrieved from <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/57823/1/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%204.pdf> [in Ukrainian]
13. *Suitsyd yak suspilne lykho. Metody zapobihannia [Suicide as a social disaster. Methods of prevention]*. Retrieved from <https://works.doklad.ru/view/oR495FICIIA.html> [in Ukrainian]
14. Fedyna, M. *Koly zemlia letyt z-pid nih. Psykholoh pro pidlitkovyi suitsyd [When the earth flies out from under your feet. A psychologist about teenage suicide]*. Retrieved from http://tvoemisto.tv/exclusive/velyka_pomylka_batkiv__ne_govoryty_pro_bil_utraty_psyholog_pro_pidlitkovyy_suitsyd_78763.html [in Ukrainian]
15. Fedorenko, R. P. (2011). *Psykhohiia suitsydu: navchalnyi posibnyk [Psychology of suicide: a study guide]*. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian]
16. Fedchenko R. V. *Internet – zahroza zhyttiu. Yak uberehty pidlitka vid strashnoi pomylky [The Internet is a threat to life. How to protect a teenager from a terrible mistake]*. Retrieved from <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog14/title-542> [in Ukrainian]
17. Shevchuk, L. T., & Fedoryshyna, L. (2018). *Dytiachyi suitsyd v Ukraini: faktory i sotsialno-ekonomichni naslidky [Child suicide in Ukraine: factors and socio-economic consequences]*. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava – Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, 18, 110-117. Retrieved from <https://nzlubbp.org.ua/index.php/journal/article/view/22> [in Ukrainian]
18. Liebidiev, D. V., Nazarov. O. O., Timchenko, O. V., Khrystenko, V. Ye. & Shevchenko, I. O. (2007). *Psykhohiia suitsydalnoi povedinky [Psychology of suicidal behavior]: Posibnyk / Za zah. red. prof. O. V. Timchenka. Kharkiv* [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 18.01.2024